

فوزیہ پروین

اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرایکی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج برائے خواتین، قادر پور ران، ملتان

محمد عارف

لیکچرار، شعبہ سرایکی، بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان

محمد سلیم

ایم فل، ڈیپارٹمنٹ آف پاکستانی لینگویجز، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

فرید شناسی اتے طاہر تونسوی

Fauzia Perveen

Assistant Professor, Department of Saraiki, Govt associate College
Qadir Pur Raan, Multan

Muhammad Arif

Lecturer, Department of Saraiki, Bahaudin Zakariya University
Multan

Muhammad Saleem

M.Phil, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open
University, Islamabad.

*Corresponding Author: alimian5556@gmail.com

Farid Study and Tahir Tounsvi

Khawaja Ghulam Farid is considered is the last sufi poet of Saraiki language. The unity of existence, the love of guide and the views of nature are the special themes of his poetry. Khawaja Ghulam Farid is an eminent poet. Many researchers and critics have worked on his life and poetry. One prominent figure among them is Tahir Tounsvi . Due to being Saraiki, Tahir Tounsvi has made significant efforts to understand and explain Farid's thoughts. This article encompasses those aspects and subjects that have come to the light through Tahir Tounsvi's research regarding Khawaja Farid.

KEY WORDS: *Researcher, Critics, Eminent Poet, Themes.*

خواجہ غلام فرید (۱۸۳۵ء-۱۹۰۱ء) سرانیکی زبان دے ہک لیجنڈ شاعر ہن۔ اقبالیات آتے غالبیات دی طرح ”فریدیات“ وی ادب داہک اہم موضوع ہے۔ خواجہ فرید نہ صرف سرانیکی زبان دے سب توں وڈے شاعر ہن بلکہ انھاں داناں دنیا دے وڈے وڈے آفاقی شعراء دی صف اول وچ آندے، وڈے شاعر اں وچ حافظ، سعدی، گوئے، رومی، فردوسی، شیکسپیر، ورڈز ور تھ، غالب آتے اقبال شامل ہن۔ سرانیکی زبان وچ خواجہ غلام فرید اوہ مقام رکھیندے ہن۔ جسہ اسدھی وچ شاہ عبداللطیف بھٹائی تے پنجابی وچ وارث شاہ دا ہے۔ خواجہ فرید دی حیاتی آتے کلام کوں سمجھن سانگے ہر سال پہوں سارے مضمون آتے کتاباں چھپ تے آندیاں ہن آتے پہوں سارے لیکھاری ماہر فریدیات دے طور تے سُنجاتے ویندے ہن۔ جنھاں وچ ہک اہم ناں طاہر تونسوی داوی ہے۔ طاہر تونسوی دا تعلق سلسلہ چشتیہ دے بزرگ آتے ولی اللہ شخصیت حضرت شاہ سلیمان تونسوی دے علاقہ نال ہے جنھیں دی بدولت نہ صرف ایں علاقے وچ بلکہ پورے برصغیر پاک و ہند وچ اسلامی تعلیمات دی روشنی کھنڈی ہوئی ہے۔ انھاں دین اسلام دی سر بلندی آتے اوندی ترویج کیتے ساری حیاتی کم کیتے۔ ایں حوالے نال طاہر تونسوی دا مسلک چشتیہ سلسلے نال عبارت ہے۔ ایہا وجہ ہے جو انھاں مستونگ (بلوچستان) دے سلسلہ چشت دے ہک ولی کامل ”حضرت خواجہ محمد ابراہیم پکیاسی اور ان کا خاندان“ آتے تحقیق کیتی۔ آتے ”حضرت شاہ سلیمان تونسوی اور ان کا خاندان“ دے موضوع آتے ہک کتاب وی لکھی۔ حضرت شاہ سلیمان تونسوی ہوراں حضرت خواجہ غلام فرید دے بزرگیں توں کوٹ مٹھن وچ دینی تعلیم حاصل کیتی۔ فریدیات طاہر تونسوی دا من پسند موضوع ہے۔ انھاں خواجہ فرید دی شخصیت، فکر آتے فن دے حوالے نال ڈھیر سارا کم کیتے۔

شفقت تنویر مرزار و زمانہ ”ڈان“ لاہور (۲۰۰۰-۱۰-۱۳) وچ فریدیات دے کم دے حوالے نال طاہر تونسوی کوں کجھ ایں طرح خراج تحسین پیش کریندن۔

"Dr. Tahir Taunsvi has done a very good Job in publishing many books on Farid in three different languages Saraiki, Urdu and English"^(۱)

طاہر تونسوی کوں پلین وچ ہی صوفیا کرام نال ڈاڈھی محبت آتے عقیدت ہئی، کہیں وی انسان دی شخصیت آتے اوندے گھر دے ماحول آتے علاقے دا اثر ضرور ہوندے۔ طاہر تونسوی دی شخصیات آتے اپنے علاقے دے

اثرات وی ہن کیوں جو انہاں دا تعلق جہڑے علاقے نال ہئی او دھرتی صوفیا نال بھری ہوئی ہئی۔ طاہر تونسوی
”مطالعہ فرید کے دس سال“ دے پیش لفظ وچ لکھدن:

”ایں وجہ نال میکوں حضرت خواجہ غلام فرید دے نال بے پناہ عقیدت ہے آتے کیوں جو او
میڈی مادری زبان سرائیکی دے نہایت ہی توانا آتے قادر الکلام شاعر ہن اتے انہاں دی
کافیاں وچ جہڑی چس آتے رس ہے ایندی بناتے میکوں انہاں دے نال محبت ہے۔ اونویں
وی خواجہ فرید اپنی شاعری آتے شخصیت ڈوہیں اعتبار نال محبت آتے رومان دی راہواں
دے مسافر ہن اور اے گالھ کہیں نہ کہیں حوالے نال میرے مزاج دے نال وی رلدی
ہے۔ اے ہئی گالھ ہے جو خواجہ فرید ہگ غیر معمولی شخص وی ہن آتے شاعر وی ہن آتے
میں انہاں دا ہک معمولی جیہا عقیدت مند آتے طالب علم ہاں بحر حال گالھ صرف اتنی ہے جو
میں خواجہ غلام فرید دے فکر و فن دی تفہیم آتے اوندی تشبیہ واسطے بساط بھر کم کیتا ہے آتے
اپنی تحریراں آتے تقریراں وچ کہیں نہ کہیں تناظر وچ خواجہ فرید دا تذکرہ ضرور کیتا
ہے۔“ (۲)

فریدیات دے حوالے نال طاہر تونسوی بے مثال کم کیتے۔ انہاں خود وی فریدیات تے کتاباں لکھن تے
سرائیکی ادبی بورڈ ملتان دے چیئرمین ہون دی حیثیت نال ڈو جھے دانشوراں تے فریدیات دے ماہراں دیاں کتاباں
وی چھاپن۔ طاہر تونسوی ہوں ساری کتاباں دے دیباچے لکھیے آتے انہاں کون شائع کروایا ہے، انہاں دا اے کم
فریدیات دے محققین واسطے رہنمائی دا باعث بنسی۔ انہاں دی سرائیکی ادبی بورڈ دے پلیٹ فارم توں خواجہ فرید
صدی دے حوالے نال چھو انیاں گیاں کتاباں وچوں کجھ دی تفصیل کجھ ایں طرحاں ہے:

- ۱۔ Dimension of Khwaja Farid metaphysics ڈاکٹر شہزاد قیصر
- ۲۔ عکس فرید طاہر تونسوی
- ۳۔ تناظرات فرید عازہ قریشی
- ۴۔ نذر فرید محمد حیات چغتائی
- ۵۔ سلک سلوک فریدی حمید اُلفت ملغانی
- ۶۔ کون فرید فقیر دلشاد کلانچوی

- ۷۔ پاکستان میں مطالعہ فرید کی روایت خورشید عالم
۸۔ خواجہ غلام فرید کی شخصیت اور شاعری ڈاکٹر روبینہ ترین
۹۔ Selected Kafis of Khawja Farid عامر حفیظ ملک
۱۰۔ Visin of Khawja Farid pay and present ڈاکٹر مہر عبدالحق
۱۱۔ خواجہ فرید کی شاعری کا اردو ادب ظہور احمد دھریجہ
۱۲۔ فکر فراق فرید مہر گل محمد
۱۳۔ خواجہ غلام فرید فکر و فن ڈاکٹر محمد امین

طاہر تونسوی کوں خواجہ فرید نال بے پناہ محبت آتے عقیدت ہے۔ آپ داناں خواجہ فرید دے فلسفے آتے فن و فکر دی تفہیم و تشریح کرن والے شارحین وچوں نمایاں حیثیت رکھیندے ہے۔ اس حوالے نال محمد حیات چغتائی لکھدن:

”ڈاکٹر طاہر تونسوی خواجہ فرید بارے لکھی و نچن والیاں اہم کتاباں تے اس قدر خوبصورت تبصرے آتے دیباچے لکھن جو اد تخلیقی آتے تحقیقی سطح آتے شمار تھیندن، ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دی کتاب ”فرد فرید“ دادیباچہ فرید فہمی وچ کلیدی حیثیت دا حامل ہے۔“^(۳)

طاہر تونسوی جڈاں گورنمنٹ ترقی و تعلیم کالج خان پور دے پرنسپل ہن تاں انھماں کالج دے محلے ”بانگ سحر“ ۱۹۸۸ء وچ خواجہ فرید نمبر شائع کیتا ہا، جیندی بے حد پذیرائی تھی ہی آتے پاکستان وچ ”مطالعہ فرید دی روایت“ از خورشید عالم وچ ایسے آتے بھر پور آتے الگ توں تذکرہ کیتا گیا ہے۔ ایویں ہی طاہر تونسوی جڈاں گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن ملتان دے پرنسپل ہن۔ انھماں کالج دے محلے ”مسلک“ ۱۹۹۹ء وچ وی خواجہ فرید نمبر شائع کیتا جہڑا فریدیات وچ ہک مستند آتے اہم دستاویز ہے۔

طاہر تونسوی دا اردو زبان و ادب وچ بے شمار کم ہے مگر ایسے نال انھماں سرانجکی زبان تے ادب وچ وی بہوں تحقیقی آتے تنقیدی کم کیسے۔ سرانجکی زبان و ادب دے کم دے سلسلے وچ انھماں خواجہ فرید تے اُن اہنت مضمون لکھن آتے کئی کتاباں چھپوائن۔ طاہر تونسوی دا شمار اچو کے دور دے انھماں لکھاریاں وچ تھیندے ہے جنھماں دی شناخت انھماں دے کم دے حوالے نال ہے۔ انھماں دا کم بغیر کہیں رکاوٹ دے منظر عام تے آندا رہیا ہے۔ انھماں دیاں تخلیقی، تحقیقی آتے علمی ادبی خدمات اتنیاں ہن جو ہک ادارے دا کم محسوس تھیندے۔ آپ ۶۰ توں ودھ کتاباں دے

لکھاری ہن انھماں دے کئی مضمون آتے بے شمار لکھتاں ملکی جریڈیاں، اخباراں آتے رسالیں وچ چھپ چکن آپ دیاں خواجہ غلام فرید بارے ۴ کتاباں ہوں اہم ہن۔ جسہڑیاں درج ذیل ہن۔

(۱) عکس فرید

(۲) مطالعہ فرید کے دس سال

(۳) فرمودات فرید

(۴) خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن

”عکس فرید“ طاہر تونسوی دی مرتبہ کتاب ہے جیندے وچ خواجہ فرید دی شاعری، فلسفے، فکر و فن آتے دیگر موضوعات آتے اردو دے مہاندے لکھاریں دے مضمونیں کول ہوں سوہنے انداز نال ترتیب ڈتا گئے آتے بعض مضامین نویں سروں لکھوائے گئے ہن۔ عکس فرید اردو وچ چھاپی گئی تے پہلا صفحہ طاہر تونسوی ہوراں آپ لکھیا تے پیش لفظ وی آپ نے ہی قلمبند کیتا۔

خواجہ فرید صدی دے حوالے نال اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور وچ ہک سیمینار کروایا گیا آتے ڈیرہ غازی خان وچ دانشور ڈپٹی کمشنر سید شوکت علی شاہ ہوراں وی ہک سیمینار کروایا، انھماں سیمیناراں وچ پڑھے گئے کجھ مضامین عکس فرید وچ شامل کیتے گئے ہن جیندی وجہ توں ایں کتاب دی اہمیت مزید ودھ گئی ہے۔ مضمونیں دی ترتیب کجھ ایں طرحاں ہے۔

- ۱۔ خواجہ فرید اسد ملتانی
- ۲۔ خواجہ فرید کی شاعری سید علی عباس جلال پوری
- ۳۔ خواجہ فرید کی کافیوں میں تصوف کا پہلو مولانا نور احمد خان فریدی
- ۴۔ خواجہ فرید احمد ندیم قاسمی
- ۵۔ خواجہ فرید کی روہی محمد کریم تونسوی
- ۶۔ خواجہ فرید ایک ہمہ اوستی شاعر شریف نجابہی
- ۷۔ خواجہ فرید کا استعاراتی نظام ڈاکٹر مہر عبدالحق
- ۸۔ خواجہ غلام فرید کی اردو شاعری شہاب دہلوی
- ۹۔ کلام فرید میں رجائیت کا پہلو دلشاد کلانچوی

- ۱۰۔ شاعر محبت۔ خواجہ غلام فرید کی شاعری
- ۱۱۔ خواجہ فرید کا نظریہ غم
- ۱۲۔ لغتہ صحرا۔ خواجہ غلام فرید کی کافی
- ۱۳۔ خواجہ غلام فرید کے نظریہ وحدت الوجود کے زاویے
- ۱۴۔ خواجہ غلام فرید کی شاعری
- ۱۵۔ کلام فرید کے تہذیبی خدو خال
- ۱۶۔ خواجہ غلام فرید کی شاعری کی معنوی قدر و قیمت
- ۱۷۔ خواجہ غلام فرید
- ۱۸۔ خواجہ فرید کا ذوق سفر
- ۱۹۔ نور صحرا۔ خواجہ غلام فرید
- ۲۰۔ کون فرید فقیر
- ۲۱۔ خواجہ غلام فرید کا انجاز
- ۲۲۔ روہی رنگ رنگیلی
- ۲۳۔ فرید کا مذہب عشق
- ۲۴۔ خواجہ فرید کا تصور حسن و عشق
- ۲۵۔ خواجہ غلام فرید ایک عظیم صوفی شاعر
- ۲۶۔ نئے جہانوں کی تفہیم کا شاعر
- آفاق صدیقی
- رفیق خاور جسکانی
- ڈاکٹر سلیم اختر
- ڈاکٹر شہزاد قیصر / عامر حفیظ ملک
- صدیق طاہر
- ارشاد ملتانی
- ڈاکٹر اسلم انصاری
- قاضی جاوید
- طاہر محمود کوریجہ
- ممتاز احمد سومرو
- ڈاکٹر نصر اللہ ناصر
- اعزاز احمد آذر
- معین شہلا
- ڈاکٹر محمد امین
- جاوید احسن
- پروفیسر فاروق فیصل
- ڈاکٹر طاہر تونسوی

مضامین دی تندر توں موضوعات دا اندازہ کیتا ونج سگدا ہے۔ خواجہ فرید دے فکر و فن تے لکھن بہوں مشکل کم ہے پر ساڈے مہاند رے دانشوراں نے بہوں سوہنے انداز وچ ساکوں خواجہ فرید دے فکر و فلسفے نال روشناس کرائے۔ شہناز نور ہوراں ماہنامہ اظہار، کراچی جنوری، فروری ۲۰۰۰ء وچ ایندے اُتے تبصرہ کریندے ہوئے لکھیا ہے:

”خواجہ غلام فرید ایک صاحب نظر بزرگ، عالم اور معاشرہ ساز شاعر تھے۔ جنہوں نے عوام تک اپنی بات پہنچانے کے لئے عوام کی زبان کو اختیار کیا اور عوام کے مزاج کا ایک

حصہ بن گئے..... صاحبِ دل اور صاحبِ فکر نے خواجہ فرید کے کلام سے خوشہ چینی کی ہے، سمجھا ہے اور سمجھانے کی سعی کی ہے۔ اور ڈاکٹر طاہر تونسوی نے ان بے شمار تحریروں کو یکجا کر کے علم کے متلاشی اور جو یالوگوں کے لئے آسانی فراہم کی ہے۔“^(۴)

مطالعہ فرید کے دس سال

خواجہ فرید صدی دے حوالے نال طاہر تونسوی دی تحقیقی کتاب ”مطالعہ فرید کے دس سال“ فریڈیات دے محققین واسطے نہایت اہم کتاب ہے۔ ”مطالعہ فرید کے دس سال“ طاہر تونسوی دی یاہراں (۱۱) تحقیقی و تنقیدی تحریراں دا مجموعہ ہے۔ اس کتاب وچ جہان فرید، فکر فرید، متعلقات فرید آتے تدریس فرید جے وڈے وڈے موضوعات کوں مزید ڈاہ تفصیلی مضامین دی شکل وچ پیش کیتا گیا ہے جہڑا قاری کوں مطالعہ فہم و فرید دی دعوت ڈیندا ہے۔ عنوانات دی تفصیل درج ذیل ہے:

مجان فرید:

مطالعہ فرید کی روایت

مطالعہ فرید کے دس سال

اشارہ یہی فرید ۱۹۹۰ء تا ۲۰۰۰ء

فکر فرید:

خواجہ فرید کی اردو شاعری کا فکری تناظر

نئے جہانوں کی تفہیم کا شاعر

ریت اور روایت کا شاعر

خواجہ فرید۔ کلام میں عشقیہ داستانیں

متعلقات فرید:

دیوان فرید کی اشاعتِ ثالث

فریڈیات میں استناد کی روشن مثال

خواجہ فرید اور ان کا خاندان

لغات فریدی

تدریس فرید:

خواجہ صاحب اور نصاب تعلیم ”مطالعہ فرید دے ڈاہ سال“ طاہر تونسوی دی انتہائی اہمیت دی حامل کتاب ہے۔ کیوں جو اے فرید صدی دی ہک اہم دستاویز ہے۔ ۱۹۹۰ء توں ۲۰۰۰ء تک فریدیات دے حوالے نال جتنا مطبوعہ ادبی سرمایہ پڑھن کوں ملیا او شاید پوری صدی وچ ہوون والے کم توں زیادہ ہے۔ ایس کتاب وچ ڈاہ سالوں (۱۹۹۰ء-۱۹۹۹ء) دے دوران شائع تھیون آلی کتاباں دے مضامین دی معلومات درج ہن۔ جسہڑا محققین کیے تے ہک نادر علمی سرمایہ ہے۔

طاہر تونسوی نقاد، محقق آتے شاعر دے ناں نال مشہور ماہر تعلیم وی ہن انہاں تدریس فرید دے پس منظر وچ فریدیات آتے موجودہ نصاب تعلیم دا بھرپور جائزہ گھدا ہے۔ مختلف کلاسوں وچ پڑھائے و نچنوالے مضامین آتے نصابی کتابیں آتے تبصرہ کیے آتے آپ پرائمری توں میٹرک تک آتے بی۔ اے، ایم۔ اے (سرانجی، پنجابی) تک پڑھائے و نچن والے نصاب دے بارے وچ لکھدن:

”یہ صورت حال حوصلہ افزاء نہیں ہے تاہم غنیمت ضرور ہے۔ البتہ ضرورت اس بات کی ہے کہ اُردو کی نصابی کتابوں میں بھی خواجہ فرید اور اس کی شاعری اور صوفیانہ افکار کے بارے میں تحریریں شامل کی جائیں۔“^(۵)

”مطالعہ فرید کے دس سال“ دا انتساب معروف دانشور آتے ماہر تعلیم ڈاکٹر غلام علی الانا دے نانویں ہے۔ ایند اپیش لفظ طاہر تونسوی آتے دیباچہ محمد حیات چغتائی ہوراں لکھیے۔ ”مطالعہ فرید کے دس سال“ فریدیات وچ ہک اہم وادھا ہے۔ جیکوں طاہر تونسوی ۱۹۹۰ء تا ۱۹۹۹ء دے ڈاہ سالیں وچ تھیون آلے کم کوں اپنی گرفت وچ گھنن دی کوشش کیتی ہے۔ انھاں دا ذوق، جستجو، علمی مہارت آتے فاضلانہ تجربہ ایس آگ دے دریا کوں پار کرن دی جرأت کر سکدے نتاں کتھاں ڈاہ سالیں وچ لکھیے گئے بے شمار تحقیقی مضامین آتے کتھاں محدود ذہن انسانی۔ محمد حیات چغتائی ہوراں آپ دی ایس تصنیف بارے لکھدن:

”بحیثیت مجموعی“ مطالعہ فرید کے دس سال“ فریدیات وچ گراں قدر اضافہ ہے۔ ڈاکٹر صاحب خواجہ فرید دے فلسفے آتے فکری اساس دے شارح آتے شفیق استاد ہوون دی حیثیت نال بہوں زیادہ اہمیت رکھیندن، انہاں جسہڑا کجھ لکھیامر بوط آتے جامع ہوون دے نال نال آسان انداز وچ لکھیے۔ عصری تقاضیاں آتے تاریخی و سماجی ضرورتاں کوں مد نظر

رکھی۔ نقد شعر فرید آتے فرید شناسی دے اس عملی سفر وچ انھاں داناں ہک معتبر حوالہ ہے
آتے اے کتاب ایندا عملی ثبوت فراہم کریندی ہے۔“^(۶)

طاہر تونسوی دی اس کاوش وچ تفہیم فرید دے سلسلے وچ نویں نویں معلومات سامنے آندیاں ہن آتے
اے تحریریں اس گالھ دا ثبوت ہن جو طاہر تونسوی خواجہ صاحب نال بہوں زیادہ محبت تے عقیدت رکھیندن، ایہا
وجہ ہے جو ”مطالعہ فرید کے دس سال“ اسٹڈے سامنے ہے انھاں دا اے کم فریدیات آتے کم کرن والیاں واسطے
معاون ثابت تھیسے۔

اس کتاب وچ چار وڈے موضوعات ہن جیویں جہان فرید، فکر فرید، متعلقات فرید آتے تدریس فرید۔
جہان فرید وچ ترائے مضامین شامل ہن ”مطالعہ فرید کی روایت“، ”مطالعہ فرید کے دس سال“ آتے
”اشاریہ فرید“ ۱۹۹۰ء تا ۲۰۰۰ء۔ ”مطالعہ فرید کی روایت“ ہک اسیکھا شاندار موضوع ہے جیندے ذریعے خواجہ
فرید دے فن و فکر آتے انھاں دیاں کافیاں دی تفہیم و تشریح دے سلسلے وچ پتہ لگدے جو فریدیات دے موضوع
آتے سب کنوں پہلی تحریر کڈھاں لکھی گئی آتے ابتداء وچ کیہڑے کیہڑے مصنفین نے فریدیات آتے کم کیتا آتے اس
روایت کون تو انا کرن وچ کیہڑے کیہڑے ابتدائی دیوان آتے رسالے ہن جنھاں وچ خواجہ فرید دی شخصیت آتے فن
بارے لکھیا گیا ہے۔ آتے اے مضمون ابتداء کنوں گھن تے ۲۰۰۰ء تک خواجہ صاحب دی شخصیت آتے کیتے آگئے کم
دا احاطہ کریندے۔

کتاب وچ شامل مضمون ”مطالعہ فرید کے دس سال“ انتہائی اہم مضمون ہے۔ ایندے وچ پچھلے ڈاہ
سالیں وچ رسالیں آتے اخباریں وچ چھپے آگئے مضامین بارے مکمل معلومات درج ہن آتے محققین کیتے نادر علمی
سرمایہ ہن۔ ۱۹۹۰ء توں ۱۹۹۹ء تک مطالعہ فرید دے جہڑے ڈاہ سال ہن، اس دوران فریدیات دے موضوع آتے
چھپن والی تمام کتابیں بارے مکمل معلومات درج ہن۔ آتے کتابیں دی تندریر کون ڈیکھ کر اپیں اے اندازہ لاؤن مشکل
نیں جو طاہر تونسوی خواجہ صاحب آتے کیڑھی نوعیت دا کم کیتے، انھاں کتابیں دی فہرست الگ ڈتی ہے تے رسالیں
تے اخباریں وچ شائع تھیون والے مضامین دی فہرست الگ ہے آتے ڈتی گئی فہرست توں پتہ لگدے جو جتنا کم اس ڈاہ
سالیں وچ تھئے، ایندی مثال پہلے نہیں لہدی آتے اے اندازہ تھیندے جو خواجہ فرید صدی دے سلسلے وچ فریدیات
دے کم دی رفتار وچ اضافہ تھئے۔ طاہر تونسوی ہوراں چھپیاں گیاں کتاباں کون ناقدانہ نظر نال ڈٹھے۔

”اشاریہ فرید“ وچ ۱۹۹۰ء تے ۲۰۰۰ء تک لکھے گئے فریدیات دے موضوع آتے مضامین کول مہینہ وار ترتیب ڈتا گئے۔ طاہر تونسوی دا اے کم فریدیات دے موضوع آتے کم کرن آلیاں دی راہ وچ پیش آون والی مشکلات کول گھٹ کر ڈیندے۔ ”فرید رنگ“ ڈیرہ غازی خان، ماہنامہ ”سرائیکی ادب“ ملتان، ہفتہ روزہ ”سرائیکی آواز“ خان پور، سہ ماہی ”الزبیر“، ”نوائے وقت“ ملتان، ”منارہ نور“ بہاول پور، روزنامہ ”جسارت“ کراچی، روزنامہ ”سچاک“ ملتان، ”سانجھ و چار“ لاہور، ”وسوں و بیڑے“ شادان لنڈ، ”مسلمک“ گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن ملتان ۱۹۹۹ء ”سوہیل“ شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور ”صدائے مخدوم“ مظفر گڑھ، ”ادب لطیف“ لاہور، مجلہ تحقیق کلیہ علوم اسلامیہ و شریعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور، ”رود کوہی“ نمبر ۴ شاہ عبداللطیف بھٹائی یونیورسٹی خیر پور، ہفت روزہ ”کلیم“ ملتان، روزنامہ ”سجن“ (پنجابی) لاہور، روزنامہ ”جنگ“ کوئٹہ، ہفت روزہ ”المنظور“ تونسہ شریف، ”کھوج“ چھیمائی لاہور، ”سنیہرہ“ بہاول پور، ”سنداری“ ڈیرہ غازی خان، ہفت روزہ ”سرائیکی کو“ ڈیرہ غازی خان، ”عصائے کلیم“ کوٹ مٹھن، پندرہ روزہ ”پہلھوں“ راجن پور، ہفت روزہ ”جاگ“ احمد پور شرقیہ، ”سرائیکی وسب“ بہاول پور، ”گل بکف“ نمبر ۳۳ اسلام آباد، ”ادبیات“ اسلام آباد، ”نخلستان“ گورنمنٹ کالج ملتان، خواجہ فرید اکیڈمی آف ادبیات ملتان، خبرنامہ بزم ادب و ثقافت پاکستان ڈیرہ غازی خان، شہابی ”پنجاب ادب“ لاہور، ”پنجاب ادب“ لاہور، جنوری، فروری ۶ مارچ ۱۹۹۵ء (خواجہ فرید نمبر)، روزنامہ ”سرائیکی سانول“ لاہور، مہینہ وار ”روہی“ کراچی، ”سرائیکی انٹرنیشنل“ دہلی، روزنامہ ”وفا“ بہاول پور، روزنامہ ”خبریں“ ملتان، ہفت روزہ ”ساحل“ راجن پور، روزنامہ ”مٹھن“ راجن پور، روزنامہ ”آفتاب“ ملتان، ”سُنجان“ راجم یار خان، پندرہ روزہ ”پلیڈر“ ڈیرہ غازی خان، ڈینھ وار ”جھوک“ خان پور / ملتان، روزنامہ ”جنگ“ لاہور، ماہنامہ ”زم زم“ بہاول پور، انھال ساریاں رسالیں وچ تفہیم فرید دے سلسلے وچ چھپن والے مضامین داسن وار اشاریہ ڈتا ہے۔ اے طاہر تونسوی دی خواجہ فرید نال محبت آتے عقیدت ہے جو انھال ایڈاؤڈا کم کیستے جیندے واسطے ہک ادارے دی ضرورت ہی او کم آپ نے گلے ہی کر ڈتا ہے۔

مضمون ”خواجہ فرید کی اردو شاعری کا فکری تناظر“ فکری آتے فنی اعتبار نال اپنی علمی و تحقیقی اہمیت رکھیندے۔ ایس مضمون وچ طاہر تونسوی خواجہ سیں دی اردو شاعری کول زمانی مکانی حدود وچ پرکھن دے علاوہ اپنی ناقدانہ و محققانہ آراء نال بیان کیستے آپ لکھن:

”خواجہ فرید کا عہد حالی، اکبر، امیر مینائی اور داغ دہلوی جیسے شعراء کا دور ہے اور اس دور میں ایک اعتبار سے زبان صاف ہو چکی تھی اور عربی اور فارسی کے غلبے سے بھی آزاد تھی۔ البتہ یہ دور پُر آشوب دور تھا اور اردو ادب کی کئی تحریکیں جنم لے چکی تھیں۔ ڈیرہ غازی خان اور بہاول پور جیسے دور دراز اور ریگستانی اور کوہستانی علاقے میں ابھی اردو شاعری نے اپنے قدم نہیں جمائے تھے اور اردو میں شعر کہنے کی توانا روایت ابھی قائم نہیں ہوئی تھی۔ پھر بھی یہ بات بڑی حوصلہ افزا ہے کہ لکھنؤ اور دلی کے ادبی مراکز سے دور خواجہ فرید نے اردو شاعری کا یونٹا لگا دیا اور اک اک سخن کے بیچ سو سو مز بیان کی۔ یوں ان کی غزل اردو غزل کی روایت کو اور بھی توانا کرتی ہے۔“ (۷)

”نئے جہانوں کی تفہیم کا شاعر“ اپنے موضوع دے لحاظ نال ہک منفرد مضمون ہے جیندے وچ طاہر تونسوی خواجہ صاحب دی کافیاں دا گہرا مطالعہ کر کے ڈسائے جو خواجہ فرید دے کلام وچ انفرادیت چاشنی، رعنائی، رنگینی، جلال و جمال، دلکشی، غم و اندوہ دی پرچھائیاں، کرب دا عکس آتے تصوف دے مضامین دی جہڑیاں جھلکیاں ملدیاں ہن او انہاں کوں آفاقی شاعر بنا ڈیندیاں ہن۔

”ریت اور روایت کا شاعر.....“ خواجہ فرید“ وچ سرائیکی وسیب دیاں منڈھ قدیم کنوں پُر انیاں رسماں ریتاں دی تفصیل ہے۔ طاہر تونسوی خواجہ فرید دے کلام دا مطالعہ کرتے وڈی محنت نال رسم و رواج دے حوالے اگولے ہن۔

”خواجہ فرید کے کلام میں عشقیہ داستانیں“ وچ طاہر تونسوی خواجہ صاحب دی شاعری دا وڈی ڈونگھیائی نال مطالعہ کرتے اے ڈسائے جو انہاں قصے، کہانیاں (ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان، سہتی مراد، عمر ماروی، سسی راول آتے مول میندھرا) دے کردار لوکین کیتے تاں عام کردار ہن پر خواجہ سیں کن ایہہ کردار روحانی علامتاں دے طور تے ورتائے ویندن آتے انہاں دے مفہوم تے معنی وی وسیع آتے گہرے ہن۔

”متعلقات فرید“ وچ کئی سالیں توں شائع تھیون والی فریدیات دے موضوع اُتے لکھی و نچن والی کتابیں وچ طاہر تونسوی دے لکھے گئے دیباچیاں دا انتخاب ہے۔ متعلقات فرید دے باب وچ چار مضمون (دیوان فرید کی اشاعت ثالث، فریدیات میں استاد کی روشن مثال، خواجہ فرید اور ان کا خاندان، لغات فریدی) شامل ہن آتے انہاں مضامین وچ فرید شناسی وچ تھیون والی تحقیقات دا تجزیہ و موازنہ ہے تے کتابیں دے تبصرے شامل ہن۔

آخری باب ”تدریس فرید“ وچ ہک مضمون ”خواجہ فرید اور نصاب تعلیم“ شامل ہے کیوں جو طاہر تونسوی خود وی محقق، نقاد، شاعر آتے ماہر تعلیم ہن۔ این وجہ توں انھاں تدریس فرید دے پس منظر وچ فریدیات آتے موجودہ تعلیمی نصاب دا بھرپور جائزہ گھدے۔ آپ دی وڈی خواہش ہا جو تمام پاکستانی زبانیں دے نصاب وچ خواجہ فرید آتے اوندی شاعری آتے صوفیانہ افکار بارے تحریراں کوں شامل کیتا ونجے تاکہ انھاں دی ملی آتے دینی خدمات دی تشہیر تھی سکے آتے انھاں دیاں تعلیمات توں ہر پاکستانی واقف تھی سکے۔

فرمودات فرید

فرمودات فرید کوں پہلی واری سرانجی ادبی بورڈ ملتان نے ۲۰۰۱ء وچ چھاپیا، آتے ول این کتاب کوں ۲۰۰۶ء وچ انگریزی تے فارسی ترجمے نال شائع کیتا گیا۔ انگریزی ترجمہ پروفیسر عامر حفیظ ملک Maxims of Khawaja Farid دے نال نال کیتا ہے آتے ایران وچ فرید شناسی دے عمل کوں ودھاون سائگے فارسی وچ ترجمہ ڈاکٹر محمد بشیر انور ابوہری ہو راں کیتا ہے۔ این کتاب دی اشاعت اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد آتے محکمہ اطلاعات و ثقافت حکومت پنجاب دی مالی امداد نال تھی ہے۔ این کتاب کوں اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد دے تعاون نال غیر ملکی سفارت خانیاں وچ ونڈایا گیا، تاں جو باہر دے ملکیں وچ وی خواجہ فرید دی آفاقی شاعری، انھاں دے فرمودات آتے انھیں دی تعلیمات نال آشنائی تھی سکے۔ این طرح وزارت اطلاعات و ثقافت حکومت پنجاب لاہور نے وی ایکوں وسیع پیمانے تے تقسیم کر کے قبول عام بناون وچ اپنا کردار ادا کیتا ہے۔ این تناظر وچ فرمودات فرید آتے Maxims of Khawaja Farid کوں ملکی آتے بین الاقوامی سطح آتے پہوں پذیرائی ملی ہے۔ سرانجی ادبی بورڈ دی اسے ہک نویکی پیشکش ہے، طاہر تونسوی اپنی این کتاب دی اہمیت بارے لکھدن:

”اس پس منظر میں فرمودات فرید ایک نئی اور اضافہ شدہ شکل میں منفرد پیشکش ہے جو

فریدیات کے عالموں اور طالب علموں کے لئے گراں بہا تحفہ ثابت ہوگی اور خواجہ فرید پر

تحقیقی و تنقیدی کام کرنے والوں کے لئے حوالے کا کام دے گی اور ملک اور بیرون ملک میں

اس کی پذیرائی ہوگی اس کا اندازہ خواجہ فرید سے عشق کرنے والے ہی لگا سکتے ہیں۔“^(۸)

کتاب دا پہلا حصہ ڈاکٹر طاہر تونسوی ہو راں آپ لکھیا۔ این کتاب دا انتساب پیر ریاض حسین قریشی تے ممتاز سومر دے نال ہے۔ اے کتاب ۱۹۱ صفحات تے مشتمل ہے۔ ایندا اٹائٹل انتہائی جاذب نظر آتے خواجہ غلام فرید دی حقیقی تصویر دے نال تے روہی دی ثقافت وچ رنگیا ہویا ہے۔

خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن

طاہر تونسوی ہوراں دی ایہ کتاب ”پاکستانی ادب کے معمار“ دے تناظر وچ اکادمی ادبیات پاکستان دی طرفوں ۲۰۰۷ء وچ اردو وچ ”خواجہ غلام فرید شخصیت آتے فن“ دے موضوع تے ہک اہم دستاویز ہے جسہڑی طالب علمیں کیتے ہک تحفے دی صورت دان کریدی ہے۔ کتاب وچ انہاں عرق ریزی نال ”فریدیات“ بارے معلومات کوں کٹھاکیتے، آتے انہاں دی اہمیت دا اندازہ موضوعات دی تندیرتوں لایا وئج سگدے۔

۱۔ سوانح اور حالات زندگی: ادبی تناظر

۲۔ خواجہ فرید کی تصانیف کا منظر نامہ

۳۔ کتب فرید کا اشاریہ

۴۔ خواجہ فرید کی تخلیقات کا تنقیدی جائزہ

۵۔ خواجہ فرید کی سرائیکی شاعری

۶۔ شاعر ہفت زبان خواجہ فرید

۷۔ خواجہ فرید کی اردو شاعری

۸۔ خواجہ فرید کی فارسی شاعری

۹۔ فرمودات فرید کا آئینہ خانہ

۱۰۔ خواجہ فرید کی تصانیف کے تراجم

۱۱۔ دانشوروں اکابرین اور ناقدین کی آراء

۱۲۔ خواجہ فرید کا مقام و مرتبہ

۱۳۔ کتاب و حواشی

طاہر تونسوی ہوراں دے ”فریدیات“ آتے ایں تنقیدی تحقیقی کم بارے افتخار عارف دی رائے قابل توجہ

ہے۔

”پیش نظر کتاب خواجہ غلام فرید شخصیت آتے فن ملک دے معروف محقق ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوں توجہ آتے محنت نال لکھی ہے، اے کتاب خواجہ غلام فرید دی شخصیت تے

ادبی خدمات کو متعارف کروانے انہماں دے کم کون سمجھن تے سمجھاؤں سانگے بہوں
مددگار ثابت تھیس۔“ (۹)

پہلے باب ”سوانح اور حالات زندگی“ وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی وڈے سوہنے طریقے نال خواجہ فرید دے
خاندان دے منڈھ بارے لکھیا ہے آتے ہر تاریخی آتے مستند حوالیں نال کم گھن کر اپیں اے ثابت کیتے جو خواجہ
فرید دا سلسلہ نسب حضرت عمر فاروقؓ نال وچ ملدے۔ ایں باب وچ خواجہ فرید دی ابتدائی تعلیم، خواجہ فرید دی عالمی
زندگی، اولاد، احمد پور شریہ وچ نواب فتح محمد والئی ریاست بہاول پور دی خواہش تے قیام آتے حج تے روانگی دے
سلسلے وچ مختلف جاہیں تے پڑاؤ، بیماری، وفات، خلیفیں آتے مریدیں، سجادگان دے بارے لکھیا ہے۔ تاہم ہن خواجہ
فرید دے پتر نازک کریم دے ڈوہترے دی اولاد سجادگی دے منصب تے فائز ہے۔

خواجہ فرید دے وصال تے آکھیاں گہیاں نظماں کون وی کتاب وچ شامل کیتا گئے۔ جیڑھیاں اوں وقت
دے رواج دے مطابق فارسی زبان وچ ہن۔ انھیں دا اردو ترجمہ طاہر تونسوی نال ڈتے۔

خواجہ غلام فرید شخصیت آتے فن دا ڈو جھاباب ”خواجہ فرید دی تصنیفات دا منظر نامہ“ ہے۔ جیندے وچ
خواجہ صاحب دی یارہاں حاشیہ لواح جامی، شرح لواح جامی، حسنت العارفین، حاشیہ لواح جامی، فوائد فریدیہ،
مناقب محبوبیہ، دیوان فرید (سرائیکی)، دیوان فرید (اردو)، دیوان فارسی، مکتوبات فریدی آتے پنجہ رقعہ
فریدی، مقابیس المجالس (ارشادات فریدی) کتاباں دا مختصر تعارف کرایا گیا ہے۔ ایندے بعد ترجمہ جھاباب ”کتب فرید
یات کا اشاریہ“ ہے۔ ایندے وچ اردو تے سرائیکی دیاں ہک سوترائے آتے انگریزی دیاں یارہاں کتاباں دی تندریر
شامل ہے جیڑھی خواجہ فرید آتے تحقیق کرن والے محققین واسطے فائدہ مند ثابت تھی سگدی ہے۔ چوتھا باب ”خواجہ
فرید دی تخلیقات دا تنقیدی جائزہ“ ہے۔ ایں باب وچ خواجہ فرید دی کافیاں آتے دیوان دی اشاعت دا تحقیقی طور تے
جائزہ گھدا گیا ہے آتے خواجہ فرید دے نظریہ عشق کون اٹھاں دے ہی شعری مصرعے ”جڈاں عشق فرید استاد تھیا“
دے عنوان نال بیان کیتا گیا ہے۔ ایں باب دا ڈو جھ عنوان ضمنی ہے۔ ”نئے جہانوں کی تفہیم کا شاعر..... خواجہ فرید“
ایندے وچ مصنف خواجہ فرید دی شاعری دے وسیع کینوس دی گالھ کیتی ہے۔ ایندے تحت طاہر تونسوی لکھدن:

”خواجہ فرید کی شاعری کا کینوس کائنات کے وسیع تر پس منظر میں پھیلے ہوئے ان گنت
موضوع کا منظر نامہ پیش کرتا ہے۔ زندگی کے معاملات اور معمولات کا کوئی زاویہ ایسا نہیں
جس کا احاطہ ان کی شاعری میں نہ کیا گیا ہو اس حوالے سے خواجہ فرید کے ہاں فکری و

موضوعی اعتبار سے ایسا تنوع موجود ہے جو ان کے علاوہ کسی دوسرے شاعر میں دکھائی نہیں دیتا۔“ (۱۰)

طاہر تونسوی دا مضمون ”خواجہ فرید دی سرائیکی شاعری“ وچ عشقیہ داستانیں آتے اُنھاں دے کردار ہیر رانجھا، سسی پنوں، لیلیٰ مجنوں، آتے یوسف زلیخا دے حوالے جاہ جاہ تے ملدن آتے اُنھیں کرداریں دی حیاتی وچ تھیون والے واقعات آتے ہجر وصال دی کیفیات کوں خواجہ فرید اپنے کلام وچ بیان کیتے آتے اُنھاں کرداروں کوں خواجہ فرید کتھاہیں کتھاہیں اپنے مخصوص صوفیانہ فکر و وحدت الوجود نال جڑیندے نظر آئدن۔ ایں مضمون وچ طاہر تونسوی ہوراں خواجہ صاحب دے تصوف، عشق خداوندی، عشق رسول آتے سرائیکی وسیب دے تناظر وچ جہڑیاں کامیابیاں لکھیاں گیاں ہن ایندے بارے وچ وضاحت نال بیان کیتا ہے۔

خواجہ فرید سرائیکی وسیب دی رسماں ریتاں کوں وڈی چاہ نال اپنے کلام وچ پیش کیتا ہے۔ ”ریت اور روایت کا شاعر“..... خواجہ فرید، ایں مضمون وچ طاہر تونسوی نے خواجہ فرید دے کلام وچ سرائیکی وسیب دی رسماں آتے ریتاں کوں کھل تے بیان کیتا ہے آتے ثابت کیتا ہے جو خواجہ فرید ریت آتے روایت دے توانا شاعر ہن۔

خواجہ غلام فرید ست زبانیں وچ شاعری کیتی، طاہر تونسوی اپنے مضمون ”شاعر ہفت زبان.....“ خواجہ فرید“ وچ اُنھاں دے ہفت زبانوں وچ لکھے گئے شعراں دا حوالہ ڈتا ہے آتے اے ڈسائے جو اُنھاں کوں سرائیکی، سندھی، ہندی، یورپی، اردو، فارسی آتے عربی زبان دے محاورے آتے کمل عبور ہا۔

اگلا مضمون ”خواجہ فرید کی اردو شاعری“ ہے۔ عام طور تے خواجہ فرید دی اردو شاعری متنازع رہی ہے۔ طاہر تونسوی ایں اختلافی موضوع تے تفصیل نال لکھیے تے اے واضح تھیندے جو اُنھاں دا جھکاؤ خواجہ فرید دے اردو کلام کوں منن والے پاسے ہے کیوں جو نہ صرف اُنھیں اپنی کتاب وچ خواجہ فرید دے اردو کلام دا جائزہ گھدے بلکہ اُنھیں دے بعض چنگے اردو شعراں دی تعریف وی کیتی ہے آتے کتاب دے آخر وچ اردو کلام دا نمونہ وی شامل کیتا ہنیں۔ ڈاکٹر اسلم رسول پوری اُنھیں دی کتاب ”خواجہ غلام فرید شخصیت تے فن“ دے بارے وچ تبصرہ کریندے ہوئے لکھدن:

”میڈے خیال وچ اے کتاب اپنے موضوع تے ہک نادر کتاب ہے۔ جیڑھی فریدیات دے موضوع تے قابل قدر اضافہ ہے آتے خواجہ فرید بارے پڑھن آلیاں دی نہ صرف تشنگی دور کر لسی بلکہ ہمہ جہت اُنھیں دے علم وچ اضافہ کر لسی ایندے نال اے کتاب

سرائیکی دے ہک Legend poet کوں خراج عقیدت وی ہے جیر ڈھا اُردو آتے سرائیکی دے ہک وڈے محقق آتے نقاد وی طرفوں ہے۔“^(۱۱)

طاہر تونسوی سرائیکی آتے اُردو ادب وچ کہیں تعارف دے محتاج کینی، اُردو تے سرائیکی تنقید و تحقیق وچ طاہر تونسوی دا سرمایہ تحریر بے حد وسیع ہے۔ جتھوں تک خواجہ غلام فرید نال طاہر تونسوی دی جڑت دا تعلق ہے، خواجہ غلام فرید سرائیکی زبان دے مہاند رے شاعر آتے فلسفی ہن۔ خواجہ فرید ریت تے روایت دے شاعر ہن انہاں اپنی شاعری وچ وسیب دی ترجمانی کیتی ہے، انہاں دے کلام وچ وحدت الوجود دے حوالے ملدن۔ آپ دی شاعری وچ تہذیب تے تمدن، رہون سہون رسم تے رواج آتے بہوں ساریاں سماجی قدراں کوں نیلے رنگ وچ پیش کیتا گیا ہے۔ سرائیکی وسیب دا ہر بندہ خواجہ غلام فرید دی شاعری کوں پسند کریندے آتے آپ نال حد توں زیادہ عقیدت رکھیندا ہے۔ انھاں دی کافیاں باقاعدہ موسیقی دے اصولاں آتے لکھیاں گیاں ہن۔ ایہا وجہ ہے جو پٹھانے خان، عابدہ پروین، فقیرا بھگت، موہن بھگت آتے کئی ڈوجھے گوئیاں نے آپ دا کلام وڈی محبت نال گایا ہے۔ بہوں سارے دانشوریں، محققاں آتے نقاداں نے خواجہ غلام فرید دے کلام بارے اپنی اپنی سمجھ دے مطابق لکھیا ہے۔ پر طاہر تونسوی کیوں جو خواجہ غلام فرید دی دھرتی دے وسنیک ہن ایں وجہ کئے طاہر تونسوی دے دل وچ خواجہ غلام فرید بارے محبت، عقیدت، اُلفت تے چاہت دا ہون ہک فطری گلہ ہے تے روہی دے نال ڈوہاں دی محبت ہک ڈوجھے دے کم توں نظر آندی ہے۔ تونسوی ہوراں خواجہ غلام فرید دی فکر آتے فن تے ڈھگ سارا کم کیتا ہے۔ جسہر خواجہ فرید کوں پڑھن والیاں واسطے رہنمائی دا باعث بنی آتے انھاں دی جتنیاں وی کتاباں آئیاں او ساریاں کتاباں یادگار ہن آتے اوہ ساریاں کتاباں خواجہ فرید سیں دی فکر کوں اگاں گھن کے اُردیاں ہن۔

طاہر تونسوی ہوراں خواجہ فرید بارے جتنا وی کم کیتا ہے انھاں وچ پہلی کتاب ”سرائیکی ادب..... ریت تے روایت“ ہے۔ اے سرائیکی ادبی بورڈ دی کاوش ہے۔ سرائیکی زبان دی تاریخ آتے طاہر تونسوی دی ڈاڈھی نظر اے۔ انھاں ایں کتاب وچ ہر موضوع آتے قلم چاتے آتے اپنی رائے ڈتی ہے اوہ ایں کتاب وچ محقق آتے نقاد ہون

دافرض پورا کریندن۔ اس کتاب وچ تونسوی دے خواجہ فرید دے کلام بارے ڈو مضامین شامل ہن۔ ”عکس فرید“ طاہر تونسوی دے خواجہ فرید دے فکر و فن دے لکھے ہوئے اُردو مضمونیں داہک انتخاب ہے۔ اے سرائیکی ادبی بورڈ دی اکویہویں پیش کش ہے۔ اس کتاب دی بہوں وڈی اہمیت اے ہے جو ایندے وچ جیڑھے مضمون شامل ہن او خواجہ فرید دے کلام کوں سمجھن تے انہاں دے فکر و فلسفے نال آگاہی وچ رہنمائی کریندن۔ اے کتاب خواجہ فرید تے تحقیقی و تنقیدی کم کرن آلیں کیتے مددگار ثابت تھیں۔ ”مطالعہ فرید کے دس سال“ طاہر تونسوی دی یارہاں تحقیقی و تنقیدی تحریراں دا مجموعہ ہے۔ ”مطالعہ فرید کے دس سال“ طاہر تونسوی ہوراں دی فریدیات دے مطالعے دی ڈاہ سالہ عرق ریزی دا منہ پولدا ثبوت ہن۔ ”فرمودات فرید“ وچ طاہر تونسوی نے خواجہ غلام فرید دے فرمودات شامل کیتے ہن۔ اس کتاب وچ طاہر تونسوی نے خواجہ صاحب دے فرمودات اُردو وچ لکھے آتے فارسی وچ ڈاکٹر بشیر انور ابوہری نے آتے عامر حفیظ ملک ہوراں انگریزی وچ فرمودات فرید کوں "Maxims of Khawaja Farid" دے نال نال لکھے۔ سرائیکی ادبی بورڈ نے انہاں ترہیاں زبانیں دے فرمودات کوں کٹھا کر تے ہک کتاب وچ چھاپ ڈتا ہے۔ اے کتاب فریدیات دے طابع لکھن آتے قاری واسطے ہک نویکی کاوش ثابت تھیں۔

طاہر تونسوی دی کتاب ”خواجہ غلام فرید شخصیت اور فن“ ۲۰۰۷ء وچ کادمی ادبیات اسلام آباد نے چھاپی۔ ایہ کتاب طاہر تونسوی ہوراں دے خواجہ فرید بارے لکھے وچن والے اُردو مضامین دا مجموعہ ہے، ایندے وچ طاہر تونسوی دا پہلا مضمون خواجہ غلام فرید دی ”سوانح اور حالات زندگی، ادبی تناظر“ شامل ہے۔ اس کتاب وچ خواجہ غلام فرید بارے طاہر تونسوی نے جتنا تفصیلی کم کیتا او کہیں ہی کتاب وچ ملنا مشکل ہے اے کتاب خواجہ فرید آتے تحقیق کرن والے لوکیں واسطے بنیادی ماخذ داکم ڈیندی رہی۔

خواجہ صاحب بارے طاہر تونسوی داکم ہمیشہ یادگار رہی آتے انہاں نے اپنے کم کوں عوام دے سامنے رکھ کے خواجہ غلام فرید دی شاعری دے فلسفے کوں سمجھن دا موقع ڈتا ہے۔ اے کم بھانویں جو خواجہ غلام فرید دی حیاتی بارے ہووے یا آپ دی شاعری دے ترجمیاں دے بارے یا آپ دے کلام دے فکر و فن بارے ہووے اے سارا کم طاہر تونسوی دی ذاتی دلچسپی تے خواجہ غلام فرید ہوراں نال گورھی محبت دا گواہ ہے۔

اے طاہر تونسوی دی خواجہ فرید نال محبت آتے عقیدت ہے جو انھاں ایڈا وڈا کم کیتے
جیندے واسطے ہک ادارے دی ضرورت ہئی او کم آپ نے کلتے ہی کر ڈتا ہے۔

حوالہ جات

- ۱۔ مقبول حسن گیلانی، ڈاکٹر، نروار، سر اینگی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۱۹ء، ص ۱۱۶
- ۲۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، مطالعہ فرید کے دس سال، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۵۰
- ۳۔ شہزاد بیگ، ڈاکٹر طاہر تونسوی ایک مطالعہ، آکائی پبلشرز پریس مد کیٹ این طور بازار فیصل آباد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۶۵
- ۴۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، مطالعہ فرید کے دس سال، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳
- ۵۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، مطالعہ فرید کے دس سال، بک مین الشجر بلڈنگ نیلا گنبد لاہور، ۲۰۰۱ء، ص ۱۲
- ۶۔ ایضاً، ص ۱۲
- ۷۔ ایضاً، ص ۸۶
- ۸۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، فرمودات فرید، سر اینگی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۰۶ء، ص ۷
- ۹۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، پاکستانی ادب کے معمار: خواجہ غلام فرید: شخصیت اور فن، اکادمی ادبیات پاکستان،
۲۰۰۷ء، ص ۱۰
- ۱۰۔ ایضاً، ص ۶۲
- ۱۱۔ اسلم رسول پوری، نثارے، سر اینگی ادبی بورڈ ملتان، ۲۰۰۹ء، ص ۱۱۵